

Riksintresse för kulturmiljövården

Lid - Runtuna - Spelvik - Ludgo - Lästringe (D47)

Uppsa kulle från sydöst, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Området uppvisar ett kontinuerligt bruk sedan slutet av stenålder fram till idag. Rika och mångfacetterade fornlämningsmiljöer visar tillsammans med byar och gårdar ett landskapsutnyttjande och bosättningsmönster från förhistorisk tid till idag.

Det är de många olika tidernas spår och lämningar som tillsammans bidrar till områdets stora värden.

Genom sin tydlighet, stora antal och komplexitet erbjuder områdets fornlämningar goda förutsättningar till att studera bosättningsmönster och samhällsförändringar över tiden. I norra delen av området finns en tät bronsåldersmiljö som på ett tydligt sätt visar på landskapsrummets nyttjande. Yngre järnålderns fornlämningar med ett stort antal runstenar som dokumenterar den tidens släkter tillsammans med manifesta storkhögar och stora gravfält visar på en maktelit av ovanliga mått, där enskilda fornlämningar såväl som helhetsmiljön erbjuder stora möjligheter till fördjupade kunskaper om samhället under denna tid.

Områdets markindelning i inägor och utmarker med lång kontinuitet har tillsammans med strandlinjekartor stort värde för förståelsen av landskapsnyttjandet över tiden.

I området finns välbevarad och ålderdomlig bebyggelse som tillsammans med områdets tidiga romanska kyrkor kan ge viktiga bidrag till vår kunskap om kyrklig konst, arkitektur och äldre byggnadstraditioner. Här ska särskilt framhållas Lids kyrka som uppvisar unika Albertus Pictormålningar.

Upplevelsevärde

I området kan man uppleva hur olika tiders lämningar successivt ianspråkar olika platser i landskapet från bronsålderns högsta krönlägen till lägen nära den historiska bebyggelsen för vikingatida högar. Bronåldersmiljöerna kan ses som förebildliga, tydligt urskiljbara bosättningsområden där vi finner alla de lämningar som visar på den tidens liv, boplats – skärvtenshögar, husterrasser; markutnyttjande – odlingsytor, hållristningar; och föreställningsvärld – hållristningar, gravar. Det är också tydligt hur man under vikingatid befäste släktenas hävd av ägorna i minnesvårdar i form av runstenar invid de vägar som binder samman gård med gård.

Bruksvärde

Levande landsbygd med aktiva jordbruk som lyfter fram den långa kontinuiteten i markanvändning och bosättningar/bebyggelse. Goda boendemiljöer.

Området har stor potential att utvecklas för småskalig turism med ”resa genom tiden” som utgångspunkt.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Sambanden mellan fornlämningarna och deras koppling till den historiska bebyggelsen ska vara avläsbara. Det ska vara möjligt att gå i landskapet från de äldsta lämningarna till de historiska by- och gårdstomterna. Miljöerna med deras autentiska prägel och många kulturhistoriska komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Kontinuitet i markzonering med den öppna, odlade, betade inägomarken och den omgivande utmarken med kontrasterande skogsklädda höjder ska bevaras. Det öppna landskapet ska bibehållas.

Det ålderdomliga, terränganpassade vägnätet, många gånger i gränsen mellan in- och utmark, ska behålla sin autentiska prägel.

De mycket värdefulla kyrkomiljöerna ska bibehålla sin karaktär.

Herrgårdsmiljöerna med omgivande herrgårdslandskap ska bibehålla sin övergripande karaktär. Välbevarade, ålderdomliga bebyggelsestrukturer och enskilda byggnader med kulturhistoriska kvaliteter ska bevara sin karaktär och underhållas så att de även fortsättningsvis kan ge kunskap om byggnadstraditionens utveckling i området.

Områdets jordbruksenheter ska ges förutsättningar att fortleva och bedriva ett bruk i linje med bevarandet av riksintresseområdets kvaliteter. Området ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och åker odlas. De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrkor, byar och torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Kuperat sjölandskap dominerat av odlingslandskap omgivet av höglänta skogsmarker i norr, öster och väster.

Dagens landskapsbild

Dalgångarna mellan sjöarna präglas av storskaligt jordbrukslandskap med stora gårdar och byar om 2-4 gårdar. I dalgångarna med vidsträckta lerjordar i anslutning till sjöarna återfinns herrgårdsmiljöer. I norr är området mellan Lid och Aspa höglänt och består av sluttande "hyllor" mot sydost. I anslutning till bebyggelselägena på höjderna i det öppna landskapet återfinns hagmarker och små skogspartier som ger landskapet en varierad karaktär med många utblickar.

Dagens brukande

Jordbruk – levande landsbygd med tämligen många bofasta hushåll.

Dagens bebyggelsestruktur

Jordbruksbebyggelse och delvis förtätad bebyggelse i kyrkomiljöernas närområden. Enstaka yngre villor i traditionella lägen i anslutning till den äldre bebyggelsen. På åsryggen mellan Spelvik och Ånsund finns det några yngre fritidshus.

Jordbruksbebyggelsen består av stora gårdar som sannolikt uppstått genom sammanslagningar av flera gårdar och byar varav flera har kvar en oskiftad prägel. Många av gårdarna ger närmast ett herrgårdsliknande intryck genom framträdande läge i terrängen och mycket stora mangårdar och ekonomigårdar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Många av byarna uppvisar ålderdomlig, välbevarad timmerbebyggelse, t.ex. Örsta, Glottra och Runtuna, Kungberga och Ånsund. I dessa byar är bebyggelsestruktur från tiden före skiftena till stor del bevarad och byggnadsbestånden är i många fall varierat, välhållt och med ålderdomliga drag.

I området finns en rad säteribildningar samt mycket stora, herrgårdsliknande miljöer som väl representerar högreståndsmiljöer. Bland dessa märks; Landshammar, militieboställe under 1700-talet, med ålderdomlig bebyggelse; Lindö som är en representativ herrgårdsanläggning från tiden kring år 1800 med mycket imponerande och formfulländad ladugård; Kappsta med framträdande bebyggelseläge; Trollesund med huvudbyggnad från tidigt 1900-tal som tillsammans med Ludgo kyrkomiljö skapar en väl sammanhållen herrgårdsmiljö; Lövsund med flera äldre, välbevarade byggnader och en huvudbyggnad vars första våning kan föras tillbaka till 1600-talet; Näsby med en huvudbyggnad ritad av Agi Lindegren på 1890-talet; Ökna säteri med huvudbyggnad från 1917 fungerar idag som naturbruksgymnasium; Hedvigslund med en herrgårdsliknande planläggning ligger invid Ludgosjöns östra strand.

Historiska skikt

Yngre stenålder – ett stort antal lösfynd som visar på boplatser från yngre stenålder, i området finns några kända boplatser, bl.a. Myrstugan söder om Eknaren.

Bronsålder – Ett stort antal rika bronsåldersmiljöer med många skärvestenshögar, hållristningar och stora krönrösen. Här intar sydsluttningarna från Stora Lundby i Lid till Davik i Ludgo en särställning. Andra rika miljöer finns vid Näsby i Bogsta, Håcknesta, och Spelvik.

Järnålder – i stort sett samtliga historiska bebyggelseenheter uppvisar gravfält med gravar från hela järnåldern. Många av gravfälten som har lång kontinuitet är mycket stora med över hundra gravar. I området finns sex fornborgar som ligger på strategiska platser, ofta med siktlinjer mellan dessa på ett sådant sätt att de omringar bygden. Vid Uppsa kulle som är landskapets största storhög har sannolikt en av landskapets mest betydande släkter bott vid denna tid. Fornlämningarna visar på ett område med mäktiga stormän. Vägnetet är ålderdomligt och kantas av storhögar och runstenar som indikerar att byarna/gårdarna var etablerade under vikingatid. Flera av runstenarna står i brolägen, tillika fastighetsgräns.

Vikingatid/Tidigmedeltid – Aspa löt med runstensbro där Svea rike omnämns för första gång och en intilliggande tingshög. Husby som efterföljare till Uppsas kulle.

Medeltid – kyrkorna i Lid, Runtuna, Ludgo, Spelvik och Bogsta. De tidigromanska kyrkorna i området intar en särställning genom att uppvisa många, välbevarade autentiska drag, t.ex. stigluckor, målningar av Albertus Pictor. I anslutning till kyrkorna finns i många fall en rad komponenter som bidrar till att skapa väl sammanhållna, mångfacetterade kyrkomiljöer. Kyrkornas utformning med en rad detaljer och inventarier är till stora delar unika. Ludgo kyrka har en yngre prägel genom att den är ombyggd under 1700-talet.

Nyare tid - I området sker en rad säteribildningar under 1600-talet som kommer att sätta en stark prägel på sina respektive landskapsrum. Lindö, Landshammar, Kappsta, Trollesund, Lövsund, Näsby, Ökna och Taxinge uppvisar rika byggnadsbestånd som speglar herrgårdsmiljöers byggnadsbestånd och konsthistoriska ideal från 1600-talet fram till tidigt 1900-tal. Under 1700-talet genomförs storskiftet i delar av området. Ytterligare skiftesreformer genomförs under 1800-talet samtidigt som omfattande sjösänkningar genomförs. Jordbruksbebyggelsen får nya stora mangårdar och på många gårdar uppförs mycket stora ekonomibyggnader, t.ex. vid Lindholm.

1900-tal - små samhällen utvecklas utanför riksintresseområdet vid Aspa och Runtuna – en ny landsväg byggs mellan Björnlunda/Gnesta och Nyköping.

Värdetext 1987

Lid - Runtuna - Spelvik - Ludgo – Lästringe: Förhistorisk centralbygd. Enstaka rösen. Runstenar, gravfält och storhögar. Ålderdomlig vägsträckning vid tingsplatsen Aspa löt. Odlingsbygd med välbevarade by- och herrgårdsmiljöer. Kyrkomiljöer, militiebostället Landshammar mm.

Historiska näringar

Jordbrukslandskap

Kommunikation

Ett rikt förgrenat äldre, terränganpassat vägnät med rötter minst i yngre järnålder vilket antyds genom ett stort antal runstenar utmed vägsträckningarna och ortnamn med rötter i yngre järnålder. Runstenarna i området står i flera fall i s.k. brolägen, invid fastighetsgränser och bidrar till vägarnas ålderdomliga och autentiska prägel. I området finns en rad fornborgar som ligger strategiskt med siktlinjer emellan dessa.

Samhällsfunktioner

Områdets ställning som centralplats är tydlig sedan bronsålder då tyngdpunkten ligger i slutningarna mellan Lid och Aspa för att förskjutas ut i det öppna landskapet mellan sjöarna där vi finner vikingatidens stora höggravfält. Centralplatsfunktioner vid Uppsas kulle med Husbyenhet samt vid Aspa, som var tingsplats.

Makt

Stora rösen, spektakulära manifesta fornlämningar, strategiskt placerade fornborgar, runstenar invid brolägen, Uppsas kulle, Aspa löt med sin tingsplats, Husbyenhet, kyrkobyggnader, säteribildningar.

Vems landskap

Framförallt de självägande böndernas landskap i historisk tid med rötter i vikingatid då området präglades av den tidens maktelit som syns bl.a. i imponerande höggravfält och runstensresande. I området finns flera säterier. De dominerar enskilda mindre landskapsrum.

Visuella/ historiska samband

Kontinuitet över tiden. Fornlämningarna är placerade så att de tydligt signalerar boplatsområden. Hällristningar, och rösen ligger på platser i landskapet där de vänder sig ut mot det öppna beteslandskapet och sjöarna. Järnålderns gravfält är uppförda för att synas för vägfarande och för att signalera släktens hemvist. Fornlämningarna är i många fall lagda för att synas på långt håll eller för att man ska få goda utblickar från fornlämningen.

Koppling till naturgeografi

Bebyggelselägen på höjder och andra framträdande platser i terrängen, herrgårdar på ”kullar” eller utskjutande uddar i sjöarna, en tydlig zonerings med stora gårdar, stora byar i framträdande positioner och därefter en fallande skala där torp och backstugor ligger på ”undantag”.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Lid - Runtuna - Spelvik - Ludgo - Lästringe (D47)

Socken: Lids, Runtuna, Spelviks, Ludgo och Bogsta socknar

Kommun: Nyköpings kommun

Karaktärstyp: Centralbygd

Karaktärsord: Stenyxor, Myrstugan stenåldersboplats, rika bronsåldersmiljöer, skärvstenshögar, krönrösen, hällristningar, stora järnåldersgravfält, höggravfält, storhögar, Uppsa kulle, runstenar, terränganpassat vägnät, ortnamnsskick från yngre järnålder, fornborgar, romanska kyrkor, Albertus Pictor-målningar, Sätebildningar, herrgårdar, militärboställen, välbevarade autentiska bymiljöer, ålderdomliga byggnader, sjösänkningar, stora ladugårdar.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljöerna, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Natura 2000 (4 kap 8§MB) - Davik

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Davik, Lövsund ingår

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – skydd för bebyggelse och bebyggelselägen.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintressegränsen omfattar bygdens fornlämningssmiljöer, i norr den bronsåldersmiljö och den fornborg som ligger vid Taxinge. På östra sidan av Runnviken och Ludgosjön omfattas Hedvigslund, Rivarbols gamla tomt och den fornborg som ligger här.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder	Stort antal lösfynd från hela stenåldern, flera kända boplatser				Stenxor från såväl yngre som äldre stenålder Kända boplatser, bl.a. Myrstugan söder om Eknaren
Bronsålder	Många rika bronsåldersmiljöer, m med många skärvstenshögar, stora krönrösen. Stora Lundby i Lid till Davik i Ludgo intar en särställning. Andra rika miljöer finns vid Näsby i Bogsta, Håcknesta, och Spelvik.		Vattenvägar		Tydliga bosättningsområden, fornlämningskartor, gravrösen i noor vid Sanda ås, hållristningar vid Lundby.
Äldre järnålder	Kontinuitet på samma platser synligt genom gravtyper på gravfälten				
Yngre järnålder	Omfattande stormannabebyggelse i området uttryckt genom järnålders ortnamn -by, -sta och många mycket stora yngre järnåldersgravfält, storhögar och runstenar invid i stort sett varje större by. Runstenar som omnämner mäktiga släkter.		Fornborgar som bevara bygden och vattenfarlederna in i området. Ålderdomligt terränganpassat vägnät med ca 20 runstenar, bl.a. Aspa löt.	Uppsa kulle, runstenar, länsadel omnämns på runstenar i området. Husby enhet som efterföljare vid Uppsa kulle	T.ex. Bogsta skans, Uppsa kulle, Landshammar gravfältet, Åsunds bys gravfält
Tidig medeltid	Romanska kyrkor, 1400-talet – Albertus Pictor smyckar Lids kyrka			Sockencentra vid kyrkorna.	Kyrkorna, Lids kyrka
1600-talet och framåt	Herrgårdar – Lindö, Landshammar, Kappsta, Trollesund, Lövsund, Näsby, Ökna, Taxinge. De självägande bönderna bygger större man-gårdshus och ekonomibygnader 1800-talet sjösänkningar ökar åkerarealen, kommer till uttryck i 1800-talets stora ekonomibygnader		Vägnätet består, belagt på sockenkarta från 1670-talet.	Säteribildningar	Landshammar militieboställe 1700-tal Åsunds by